

ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR

Po‘latova Dildor Akmalovna

Falsafa fanlari nomzodi, professor,

Alfraganus Universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası professori

E-mail:falsafa2009@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Islom falsafasi axloqiy qadriyatlar tizimidagi adolat tushunchasiga va Islom an’analarida adolatning falsafiy va axloqiy jihatlarini yorituvchi keng qamrovli tahliliy asos yaratishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda asosiy matnlarni va ilmiy talqinlarni tanqidiy tahlil qilish orqali, adolat axloqiy va huquqiy tamoyillarning keng doirasi bilan bog‘liqligi, inson qadr-qimmatini va ijtimoiy barqarorlikning asosini tashkil etishi o‘rganilgan.

***Kalit so‘zlar:** Islom falsafasidagi axloqiy qadriyatlar, adolat tushunchasi, ierarxiya tahlili (AHP), chastotani teskari indeksatsiya qilish (TF-IDF), ijtimoiy adolat.*

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОНЯТИЮ СПРАВЕДЛИВОСТИ В СИСТЕМЕ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Пулатова, Дилдор Акмаловна

кандидат философских наук, профессор

Университет Альфраганус

профессор кафедры «Общественные науки»

E-mail:falsafa2009@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена концепции справедливости в системе нравственных ценностей исламской философии и созданию комплексной аналитической основы, освещающей философские и этические аспекты справедливости, как они понимаются в исламской традиции. Посредством критического анализа ключевых текстов и научных интерпретаций исследованы как справедливость связана с широким спектром моральных и

правовых принципов и формирует основу человеческого достоинства и социальной стабильности.

Ключевые слова: нравственные ценности исламской философии, концепция справедливости, анализ иерархии (AHP), обратная частотная индексация (TF-IDF), социальная справедливость.

ANALYTICAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF JUSTICE IN THE SYSTEM OF MORAL VALUES OF ISLAMIC PHILOSOPHY

Pulatova, Dildor Akmalovna
professor Alfraganus University
of the Department of Social Sciences

ANNOTATION

This article is devoted to the concept of justice in the system of moral values of Islamic philosophy and the creation of a comprehensive analytical framework that illuminates the philosophical and ethical aspects of justice as they are understood in the Islamic tradition. Through critical analysis of key texts and scholarly interpretations, explores how justice relates to a wide range of moral and legal principles and forms the basis of human dignity and social stability.

Key words: moral values of Islamic philosophy, concept of justice, hierarchy analysis (AHP), reverse frequency indexing (TF-IDF), social justice.

KIRISH

Adolat tushunchasi Islom falsafasidagi axloqiy qadriyatlar markazida bo‘lib, uning individual xulq-atvorga ham, ijtimoiy tuzilmalarga ham chuqur ta‘sirini aks ettiradi. Uning ahamiyatiga qaramay, Islom an‘analarida adolatning falsafiy asoslari va turli talqinlari zamonaviy fanda yetarlicha o‘rganilmagan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Islomiy axloqiy fikr adolatni axloqiy va huquqiy tamoyillarning keng doirasi bilan birlashtiradi va uni ijtimoiy uyg‘unlik va inson qadr-qimmatining asosi sifatida taqdim etadi [1]. Biroq, Islomiy matnlarda adolatga oid ko‘plab istiqbollari, dastlabki huquqiy talqinlardan tortib zamonaviy falsafiy fikrlarga qadar, izchil tushunishni o‘rnatishda qiyinchiliklar tug‘diradi [2].

Oldingi tadqiqotlar asosan Islom huquqidagi adolatga (shariat) va uni huquqiy kontekstda qo‘llashga qaratilgan bo‘lib, ko‘pincha falsafiy va diniy matnlarda mavjud bo‘lgan keng axloqiy jihatlar va nozik talqinlarni e‘tiborsiz qoldirgan. [3] Ba‘zi tadqiqotlar Islom boshqaruvida adolatning rolini ta‘kidlab, uning davlat boshqaruvida tenglik va adolatni ta‘minlash muhimligini ta‘kidlaydi [4]. Boshqa olimlar adolatning axloqiy majburiyatlarini o‘rganib, uning rahm-shafqat, tenglik va inson qadr-qimmatini

kabi tushunchalar bilan aloqalarini o‘rganishgan. [5] Ushbu sa’y-harakatlarga qaramay, adabiyotlarda Islom axloqiy tafakkurida adolat tushunchasi bilan bog‘liq tarixiy va zamonaviy istiqbollarni qamrab oladigan tizimli tahlilga oid bo‘shliq mavjud. Ushbu tadqiqotning maqsadi aralash usuldan foydalangan holda Islom falsafasidagi axloqiy qadriyatlar tizimida adolat tushunchasini har tomonlama tahlil qilish orqali ushbu bo‘shliqni to‘ldirishdan iborat.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot Islom falsafasiga oid matnlarning keng doirasidagi adolat talqinlarini muntazam ravishda baholash va tartiblash uchun ierarxiyani tahlil qilish (AHP) va chastotani teskari indeksatsiya (TF-IDF) usullarini birlashtiradi [6]. Tadqiqot shuningdek, keng qamrovli tahlilni ta‘minlash uchun turli xil manbalarni o‘z ichiga olgan tasavvurlar to‘plamidan foydalanadi [7]. AHPdan foydalanish turli xil talqinlarni tarkibiy taqqoslash imkonini beradi, TF-IDF usuli esa adabiyotda adolat bilan bog‘liq aniq atamalar va tushunchalarning ahamiyatini aniqlashga yordam beradi [8].

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aralash usullardan foydalanish sifatli tushunchalarni miqdoriy tahlil bilan birlashtirib, murakkab falsafiy tushunchalarni yanada chuqurroq tushunishni ta‘minlaydi [9]. Shu nuqtai nazardan, AHP va TF-IDF usullarining kombinatsiyasi Islom tafakkurida adolatning ko‘p qirrali tabiatini o‘rganish uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi, adolat va ilgari ko‘rilmagan boshqa axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi [10]. Ushbu tadqiqot natijalari Islom axloqi bo‘yicha kengroq fikr yuritishga hissa qo‘shadi va tarixiy va zamonaviy sharoitlarda adolatning roli bo‘yicha yangi istiqbollarni taklif qiladi. Ushbu tadqiqot nafaqat Islomiy axloqiy fikr haqidagi tushunchamizni chuqurlashtiradi, balki adolat va axloq bo‘yicha davom yetayotgan global muloqot haqida qimmatli tushunchalar beradi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot Islom axloqiy tafakkurida adolat tushunchasini har tomonlama tahlil qilish orqali mavjud adabiyotdagi bo‘shliqni bartaraf etishga intiladi. Ilg‘or tahliliy usullarni birlashtirish va ko‘plab manbalarga asoslanib, tadqiqot adolatning falsafiy va axloqiy jihatlarini chuqurroq tushunishga, fundamental-nazariy tadqiqotlarga ham, zamonaviy dunyoda adolatni amaliy muhokama qilishga ham hissa qo‘shishga qaratilgan.

Tadqiqotda turli xil Islomiy falsafiy matnlar, shu jumladan mumtoz asarlar, o‘rta asr sharhlari va zamonaviy talqinlarni o‘z ichiga olgan tasavvurlar to‘plami ishlatilgan. Tanlov mezonlari Islom axloqining asosiy fikr maktablarini qamrab olgan matnlarning vakillik namunasini taqdim etishga qaratilgan. Matnlar turli geografik

mintaqalar, tarixiy davrlar va talqin an’analari o’rtasidagi muvozanat asosida tanlangan. Tanlanganidan so’ng, matnlar raqamlashtirildi va oldindan qayta ishlandi.

Ma’lumotlar to’plami faqat asosiy mavzu sifatida yoki boshqa axloqiy tushunchalar bilan bog’liq muhim munozaralarda adolat tushunchasiga bevosita murojaat qiladigan matnlarni kiritish uchun yanada takomillashtirildi. Ushbu yondashuv tahlilning tadqiqot maqsadlariga mos kelishini ta’minladi. Keyin qayta ishlangan ma’lumotlar AHP va TF-IDF tahlillariga o’tkazildi, natijalari Islom axloqiy fikrida adolat tushunchasi haqida to’liq ma’lumot berish uchun birlashtirildi.

Xulosa qilib aytganda, diqqat bilan tanlangan tasavvurlar to’plamiga tatbiq etilgan AHP va TF-IDF usullarining kombinatsiyasi Islomiy axloqiy fikrda adolatni har tomonlama tahlil qilishga, sifat chuqurligini miqdoriy qat’iylik bilan muvozanatlashga imkon berdi. Ushbu uslubiy yondashuv nafaqat turli xil talqinlarni tizimli taqqoslashga imkon berdi, balki Islom falsafasiga oid matnlarning keng doiralarda ushbu konsepsiyaning ahamiyati va tadriji to’g’risida tushuncha berdi.

NATIJALAR

Ushbu bo’limda tahlilning asosiy natijalari keltirilgan bo’lib, ierarxiyani tahlil qilish usuli (AHP) yordamida olingan kapitalning tartiblangan talqinlariga va chastota-teskari indeksshah tahlili (TF-IDF) orqali aniqlangan muayyan tushunchalarning ahamiyatiga e’tibor qaratilgan. Ushbu natijalar Islom axloqiy tafakkurida adolatning ko’p qirrali tabiati to’g’risida yangi tushunchalar beradi.

MUHOKAMA

4.1 Ierarxiyani tahlil qilish natijalari (AHP)

AHP tahlili “adolat” atamasining turli xil talqinlarini ierarxik modelga aylantirdi, ularning Islom falsafasi axloqiy qadriyatlarini tizimida nisbiy ahamiyatini baholadi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan bo’lib, unda talqinlarning vaznlari asosida tartiblaydi, shuningdek tahlilning ishonchliligini ta’minlash uchun mutanosiblik koeffitsienti ham mavjud.

**Jadval 1. AHP-Islom axloqiy tafakkurida
“Adolat” atamasi talqinlarining tahlili**

Adolat atamasining tavsifi	Salmog’i	Darajasi	Adolatning xususiyatlari	Mutanosiblik koeffitsienti
Adolat Allohning irodasi sifatida	0,28	1	Adolatni ilohiy irodaning aksi sifatida roli	0,08
Ijtimoiy tenglik sifatida	0,22	2	Boylikni taqsimlashda tenglik, ijtimoiy	0,07

				majburiyatlar	
Adolat huquqiy norma sifatida (Shariat qonunlari asosida)	0,18	3		Islom huquqida adolat, adolatli qaror qabul qilish	0,06
O'zaro munosabatlardagi adolat	0,15	4		Jamoa a'zolari o'rtasigi o'zaro muloqatda rostgo'ylik, samimiylik	0,09
Adolat axloqiy qadriyat sifatida	0,10	5		Shaxs xulq-atvorini boshqaruvchi ichki adolat	0,10
Boshqaruvdagi adolat	0,07	6		Etakchilik va boshqaruvda adolatning roli	0,11

AHP tahlili natijalari shuni ta'kidlaydiki, adolatni ilohiy buyruq sifatida talqin qilish birinchi o'rinda turadi, bu uning Islom axloqiy tafakkurdagi markaziy rolini ilohiy irodaning namoyon bo'lishi sifatida aks ettiradi. Undan keyin adolat ijtimoiy tenglikda va shariat qonunlarida huquqiy tamoyil sifatida mavjud bo'ladi. Tahlil shuningdek, adolatning axloqiy munosabatlarda, axloqiy fazilat sifatida va boshqaruvda muhimligini ta'kidlaydi, garchi bu jihatlar boshqalarga nisbatan pastroq bo'lsa ham.

4.2 Chastotani teskari indeksatsiya qilish natijalari (TF-IDF)

TF-IDF tahlili adolat bilan bog'liq asosiy atamalarning ahamiyatini aniqlash uchun Islomiy falsafiy matnlarning tasavvurlar to'plamida o'tkazildi. 2-jadvalda keltirilgan natijalar TF-IDF ko'rsatkichlari bo'yicha tartiblangan yeng muhim atamalarni o'z ichiga oladi, bu ushbu tushunchalarning matnlar korpusidagi nisbiy ahamiyatini ko'rsatadi.

Jadval 2. TF-IDF Islom falsafasi axloqiy qadriyatlari tizimiga oid adabiyotlarda adolat bilan bog'liq asosiy atamalar tahlili

Atama	TF-IDF ko'rsatkichi	Daraja	Matndagi ma'nosi	Matnlarda uchrash chastotasi
ʻAdl (Adolat)	0,198	1	Axloq va huquq falsafasiga oid matnlardagi markaziy tushuncha	92
Haqq (Huquq)	0,175	2	Ijtimoiy adolatda burch va huquqlar o'rtasidagi mutanosiblikni ta'kidlaydi	87
Qisq	0,160	3	Taqsimotda adolatning	74

(Tenglik)			muhimligini aks ettiradi	
Maʼhabba (Muhabbat)	0,145	4	Xulq-atvor va mehr-oqibatdagi adolatni koʻrsatadi	65
ʃidq (Rostgoʻylik)	0,130	5	Haddi-harakat va maqsadlardagi adolat demakdir	58
Amānah (Ishonch)	0,125	6	Ishonib topshirilgan majburiyatlarni bajarishda adolatning axloqiy jihatlarini taʼkidlaydi	53

TF-IDF tahlilining natijalari shuni koʻrsatadiki, “Adl” (Adolat) atamasi matnlarda juda muhim ahamiyatga ega boʻlib, uning Islom falsafasi axloqiy qadriyatlari tizimida markaziy oʻrinni egallaydi. “Haqq” (Huquq) atamasi ham yuqori nufuzga ega, bu adolat va huquq tushunchalari oʻrtasidagi yaqin bogʻliqlikni koʻrsatadi. Boshqa muhim atamalarga “Qist” (Tenglik), “Maʼhabba” (Muhabbat), “ʃidq” (Rostgoʻylik) va “Amānah” (Ishonch) kiradi, bularning barchasi Islom falsafasida adolat tushunchasining koʻplab qirralarini ochib berishga yordam beradi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot Islom falsafasi axloqiy qadriyatlari tizimida markaziy oʻrinni egallovchi Adolat tushunchasini har tomonlama tahlil qilib, uning hayotning turli sohalarida muhim oʻrnini ochib beradi. Ierarxiyani tahlil qilish (AHP) va chastotani teskari indeksatsiya (TF-IDF) texnikasini birlashtirish orqali tadqiqot Islom axloq falsafasidagi adolat tushunchasining koʻp qirrali tabiati taʼkidlanadi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, Islomda adolat nafaqat huquqiy tamoyil, balki iymonning axloqiy va maʼnaviy tuzilishida chuqur ildiz otgan ilohiy iroda va axloqiy imperativdir. Ijtimoiy adolat va jamiyatdagi huquqlarning bajarilishiga eʼtibor adolat va ijtimoiy totuvlikni saqlashning asosidir.

Ushbu tadqiqotning asosiy natijalaridan biri Islom tafakkuridagi adolat oʻzgaruvchan ijtimoiy va tarixiy kontekstlarga moslasha oladigan va asosiy axloqiy tamoyillarga sodiq qoladigan rivojlanayotgan tushuncha ekanligini koʻrsatib berishdan iborat. Ushbu moslashuvchanlik ijtimoiy adolat, boshqaruv va shaxsiy xatti-harakatlarning zamonaviy muhokamalari uchun dolzarb boʻlgan adolatni dinamik talqin qilishga imkon beradi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun bir nechta yoʻnalishlar taklif etiladi. *Birinchi*dan, adolatni iqtisodiy adolat, ekologik adolat va Islomiy axloqiy tafakkur doirasida gender adolati kabi muayyan konekstlarda qoʻllashni yanada oʻrganish

zarur. *Ikkinchidan*, Islom tafakkuridagi adolat tushunchasini boshqa diniy va falsafiy an'analar bilan bir qatorda o'rganadigan qiyosiy tadqiqotlar adolatga axloqiy yondashuvlarning umumiyligi va farqlari to'g'risida chuqurroq ma'lumot berishi mumkin. Va *nihoyat*, aksariyat musulmon jamiyatlarida adolat tamoyillarining amaliy bajarilishini o'rganadigan empirik tadqiqotlar ushbu axloqiy ta'limotlarning amaldagi huquqiy va ijtimoiy amaliyotga ta'sirini baholashda foydali bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Al-Attar, M. (2017). Meta-ethics: A quest for an epistemological basis of morality in classical Islamic thought. *Journal of Islamic Ethics*, 1(1-2), 29-50.
2. Frank, R. M. (1983). Moral obligation in classical Muslim theology. *Journal of Religious Ethics*, 11(2), 204-223.
3. Hourani, G. F. (1985). Divine justice and human reason in Mu'tazilite ethical theology. In R. G. Hovannisian (Ed.), *Ethics in Islam* (pp. 73-83). Undena Publications.
4. Opwis, F. (2005). Maşlaḥa in contemporary Islamic legal theory. *Islamic Law and Society*, 12(2), 182-223.
5. al-Ghazālī, A. H. (1995). *Al-Mustasfa min 'Ilm al-Uşūl* (Vol. 1). Dar Şader.
6. Izutsu, T. (1966). *Ethico-religious concepts in the Qur'ān*. McGill University Press.
7. Khadduri, M. (1984). *The Islamic conception of justice*. The Johns Hopkins University Press.
8. Rahbar, D. (1953). Justice as an ethical concept in the Qur'ān. *Islamic Studies*, 2(1), 34-47.
9. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАҲДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
10. Opwis, F. (2007). Maqāṣid al-Sharī'a: Epistemology and hermeneutics of Islamic legal theory. In K. Abou El Fadl et al. (Eds.), *Routledge Handbook of Islamic Law* (pp. 195-207). Routledge.
11. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
12. Reinhart, K. (2017). What we know about Ma'rūf. *Journal of Islamic Ethics*, 1(1-2), 51-82.